

Türkiye’de İller Düzeyinde Ticari Açıklığın Gelir Üzerindeki Etkisi

Tuğba BERÇİNTÜRK¹

Özet

Bu çalışmada ekonomik entegrasyonun gelir üzerindeki etkisi iller düzeyinde incelenmiştir. Bu etkinin incelenmesi amacıyla ekonomik entegrasyonun göstergesi olarak ticari açıklık, il düzeyinde gelir için ise kişi başına düşen GSYH artışı kullanılmıştır. Ticari açıklık illerde ihracat ve ithalat toplamının GSYH’ye oranı biçiminde hesaplanmıştır. Türkiye’nin 81 ilinin 2008-2020 yıllarına ait veriler ile Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (UGEKK) tahmincisine göre yapılan analizlerde ticari açıklığın kişi başına düşen gelir artışını etkilemediği görülmüştür. Ayrıca gelir üzerinde muhtemel etkileri dikkate alınarak modelde kontrol değişkenleri olarak eğitim düzeyi ve tasarruf oranı değişkenlerine yer verilmiştir. Eğitim düzeyi için illerde 15 yaş üstü yüksekokul veya fakülte mezunu nüfusun toplam nüfusa oranı ve tasarruflar için ise illerde bankalarda tutulan mevduatların il gelirine oranı dikkate alınmıştır. Sonuç olarak iller düzeyinde kişi başına düşen GSYH artışı üzerinde eğitim düzeyinin pozitif etkisinin olduğu, tasarrufların ise istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ticari açıklık, İl düzeyinde gelir, Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler, Türkiye

JEL Sınıflandırması: H70, F40

The Impact of Trade Openness on Income at the Provincial Level in Turkey

Abstract

This study investigates the effect of economic integration on income at the provincial level. Trade openness and per capita GDP growth were used as indicators of economic integration and income at the provincial level. Trade openness was calculated as the ratio of the sum of exports and imports to GDP. In the analyses made according to the data of Turkey's 81 provinces covering the years 2008-2020 and the Feasible Generalized Least Squares (FGLS) estimator, it was seen that trade openness did not affect the income growth. In addition, education level and savings rate are included as control variables in the model. For the education level, the ratio of the population over the age of 15 graduated from college or faculty to the provincial population, and for savings, the ratio of deposits held in banks in the provinces to the provincial income were taken into account. As a result, it was found that education level has a positive effect on GDP per capita growth, while savings do not have a statistically significant effect.

Keywords: Trade openness, Income at the provincial level, Feasible Generalized Least Squares, Turkey

JEL Classification: H70, F40

¹ Araştırma Görevlisi Dr., Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, tugbabercinturk@hitit.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9667-1244

1. Giriş

Ekonomik entegrasyonun ülkeler, bölgeler, iller düzeyinde birçok etkisi bulunmakta; bahsi geçen etki, bu birimlerin yapısal ve ekonomik alanda uyum sağlama kabiliyetlerine göre şekillenmektedir. Entegrasyondan, daha çok entegrasyonun şekillendiricileri olarak kabul edilebilecek gelişmiş ülkeler ve çoğunluğu bu ülkelerde kurulup sonrasında dünyaya yayılan çok uluslu şirketler yararlanırken gelişmekte olan ülkeler entegrasyona ayak uydurmadaki başarılarına göre fayda elde etmektedir. Az gelişmiş ülkeler ise entegrasyonla ucuz hammadde ya da işgücü arayışında olan şirketlere kaynak sağlamakta ve bu ülkelerin entegrasyondan bir yarar sağlayıp sağlamadıkları belirsiz kalmaktadır (Andersen & Babula, 2009).

Ekonomik entegrasyon, bir ülkenin genelinde büyümeye katkı sağlasa bile iller düzeyinde illerin ulaşım ağlarına yakınlığı, merkezi bir konumda olup olmaması, özellikle hammadde ya da nitelikli işgücü açısından kaynak zenginliğine sahip olup olmaması gibi nedenlerle bazı illerde gelir düzeyinin artmasına katkıda bulunurken bazı illerde ters yönde etki yapmaktadır (Cox, 1997; Stren, 2001).

Ekonomik entegrasyon temel olarak iki bileşenden oluşmaktadır; ticari entegrasyon ve finansal entegrasyon. Dışa açıklık ya da ticari açıklık olarak ifade edilebilecek ticari entegrasyon ülkelerin mal, hizmet, işgücü; finansal açıklık olarak ifade edilebilecek finansal entegrasyon ise sermaye hareketliliği anlamında entegrasyonudur (Ramanayake ve Lee, 2015; Sala-i-Martin, 2007; Thanh, Canh ve Schinckus, 2019).

Sermaye açıklığı ve ticari açıklık yerel ve ulusal düzeyde gelir üzerinde farklı etkilere sahiptir. Çalışmada ticari ilişkilerin gelir üzerindeki etkisinin görülmesi amaçlanmaktadır. Bu nedenle sermaye açıklığı kapsam dışı bırakılmıştır. Ticari açıklığın gelir üzerindeki etkileri ulusal ve yerel düzeyde de farklılaşabilmektedir. Ticari açıklığın etkisi, ulusal düzeyde ülkenin açıklıktan yararlanma potansiyeline ve avantajlarına sahip olup olmamasına ve bunları kullanıp kullanamamasına bağlı olarak değişirken yerel düzeyde, ulusal düzeyde olumlu olsa dahi, özellikle dezavantajlı konumda olan yerel birimlerde olumsuz olabilmektedir. Ticari açıklığın gelir üzerindeki etkisini ulusal düzeyde inceleyen çok sayıda çalışma bulunmakta ancak bu çalışmaların sonuçları, incelenen örneklem ve dönem, kullanılan yöntem gibi farklılıkların da etkisiyle, değişiklik göstermektedir. Yerel düzeyde ise bu konuda az sayıda çalışma bulunmakta olup Türkiye için tüm illeri kapsayan bir çalışmaya da rastlanmamıştır. Türkiye’de iller düzeyinde ticari açıklığın gelir üzerindeki etkisinin olumsuz olması bazı önlemlerin alınmasını ve ticari açıklıktan yararlanmaya yönelik politikalar geliştirilmesini gerektirebilir. Etkinin olumlu olması durumunda da bu etkiyi artıracak adımlar atılabilir. Türkiye’de illerin birçoğunun entegrasyon anlamında dezavantajlı konumda olduğu düşünülmekte dolayısıyla ticari açıklığın il geliri üzerindeki etkisinin olumsuz olması beklenmektedir. Çalışmada bu noktadan hareketle ticari açıklıkla ölçülen ekonomik entegrasyonun Türkiye’de iller düzeyinde kişi başı gelir üzerindeki etkisi ekonometrik olarak incelenmektedir.

Çalışmada ikinci bölümde ticari açıklık gelir ilişkisinin kuramsal altyapısının ve ilgili ampirik çalışmaların ele alındığı literatür, üçüncü bölümde Türkiye’de 81 ilin 2008-2020 verileri ile ticari açıklık yerel gelir ilişkisinin incelendiği ve bulguların değerlendirildiği analiz ve dördüncü bölümde de sonuç yer almaktadır.

2. Literatür

Ülkeler arasındaki entegrasyon uzmanlaşmanın artması, ulaşabilecekleri pazarların genişlemesi sonucunda firmaların ölçek ekonomilerinden ve artan getirilerden daha fazla yararlanabilmeleri, bilgi birikimini ve teknolojik kapasitenin artmasını sağlayacak bilgi, fikir ve teknolojinin ülkeye girişini sağlaması, yerel üreticilerin yabancı firmalarla rekabet etme baskısıyla karşılaşmaları sonucunda etkinliklerinin ve kaynak kullanımındaki verimliliklerinin artması, doğrudan yabancı yatırımlar sayesinde sermaye ulaşılabilirliğinin artması, kurumlar, politikalar ve politik sürece katkıları (örneğin diğer ülkelerdeki başarılı uygulamaların, deneme yanılma yoluna gitmeye gerek kalmadan, alınması) gibi yollarla ekonominin büyüme oranı üzerinde etkili olmaktadır (Sala-i-Martin, 2007: 7-11). Bu doğrultuda ekonomik entegrasyonun, ekonomik büyümeyi olumlu etkilemesi beklenmekle birlikte uyum maliyetleri ve dış şoklara maruz kalma riski gibi bazı zorlukları da beraberinde getirmesi olasıdır. Ekonomik entegrasyon sonucunda dış rekabetle karşılaşan bazı kesimler rekabet konusunda yetersiz kalmakta, çalışanlar iş kaybı, ücretlerde düşüş gibi etkenler sonucunda ortaya çıkabilecek işsizlik, iş güvencesinin olmaması, gelir kaybı ve düzensiz gelir sorunları ile karşılaşmakta, ücretlerdeki ve görece fiyatlardaki değişiklik gelir dağılımındaki eşitsizliği artırmakta, ülkeler dışsal şoklara daha açık hale gelmektedir (BIS/DFID, 2011: 5-7).

Ekonomik entegrasyon ve ekonomik büyüme ilişkisinde benzer argümanlar yönetimin alt düzeyleri için de ileri sürülebilir. Ulaşım ve iletişimdeki gelişmeler ve iş süreçlerindeki nitelik gereksiniminin azalması üretimin uzak bölgelere taşınmasını sağlayabilecek koşullar olarak ortaya çıkmaktadır (Cox, 1997: 1). Ancak dünya piyasası ile entegrasyon sonucu oluşan rekabet ortamında bazı şehirlerin başarısı diğerlerinin başarısızlığına hatta marjinalleşmesine yol açabilmektedir. Tüm şehirler daha büyük bir piyasa ile karşılaşmanın zorlukları ile baş edebilmelerini sağlayacak kaynak ve kurumlara sahip olmadıkları için küresel rekabet belli bölgelerin (gelişmiş ülkelerde bile), ülkeleri oluşturan çoğunluğun ya da birçok ülkenin düşüşüne yol açabilecektir (Stren, 2001).

Ticari açıklığın büyüme üzerindeki etkisini inceleyen ampirik çalışmalarda farklı örneklemeler, farklı dönemler ve farklı yöntemlerle yapılan tahminlerde sonuçların da farklılaştığı görülmektedir. Çalışmalarda ticari açıklık geleneksel olarak ihracat ve ithalat toplamının GSYH’ye oranı biçiminde hesaplanmaktadır. Dışa açıklığı bu şekilde ölçen çalışmalardan Utkulu ve Kahyaoğlu (2005) 1990-2004 yılları arasında Türkiye’de; Yapraklı (2007) Türkiye’de 1990-2006 yılları arasında; Kaplan ve Yapraklı (2014) 2002-2011 döneminde 48 orta gelirli ülkede; Zghidi ve Abida (2014) Tunus, Fas ve Mısır’dan oluşan üç Kuzey Afrika ülkesinde 1980-2012 yıllarında; Keho (2017) Fildişi Sahili’nde 1965-2014 yılları arasında; Kuşcuoğlu ve Yılmaz (2020) 86 ülke için 1990-2017 yılları arasında ticari açıklığın ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucunu elde etmişlerdir.

Harrison (1996) çalışmasında açıklık ile büyüme arasındaki ilişkiyi ticaret ve döviz kuru politikaları ile ilgili 7 farklı göstergeler üzerinden incelemiştir. Bu göstergelerin ilki ülkelerin 1960-84 yılları için döviz kuru ve ticaret politikaları ile ilgili bilgilerinden elde edilen yıllık ticari liberalizasyon endeksidir. İkinci ticari liberalizasyon endeksi ülkelerin 1978-88 yılları için gümrük ve gümrük dışı engellerle ilgili bilgilerinden hareketle hesaplanmıştır. Üçüncü ölçüt resmi döviz kurundan farklı olarak oluşan karaborsa oranı biçiminde tanımlanan karaborsa primidir. Dördüncü ölçüt ihracat ithalat toplamının GSYH'ye oranı olarak tanımlanan ticaretin GSYH'deki payıdır. Beşinci ölçüt bir ülkenin ticarete konu mal ve hizmetlerinin görece fiyatlarından türetilen, ulusal hesapların cari ve sabit fiyat endeksleri kullanılarak hesaplanan ulusal fiyat hareketleridir. Altıncı ölçüt ticaret rejiminin fiyat yapısı üzerindeki bozucu etkisini ölçen bir endekstir (price distortion index). Yedinci ölçüt sanayi sektörü koruması ve döviz kurundaki aşırı değerlenmeden kaynaklı tarımdaki dolaylı engelleri ölçmektedir. Harrison tahminde yatay kesit ve panel yöntemini kullanmakta; Harrison'un örnekleminde, verilerin mevcudiyetine bağlı olarak yıllık veriler 1960-88 yılları arasında, ülke sayısı da 51-17 arasında değişmektedir. Harrison kullandığı zaman aralığına göre farklı sonuçlar elde etmiştir; yatay kesit veride yalnızca bir, beş yıllık ortalama veriler için üç, yıllık veriler için altı açıklık ölçütünün büyümeyi pozitif etkilediği sonucunu elde etmiştir. Sonuç olarak da daha fazla açıklığın daha çok büyümeyle ilişkili olduğuna dair sağlam bulgular elde ettiğini ifade etmektedir.

Frankel ve Romer'e (1999) göre ülkelerin ticaret hacmi dışsal olarak belirlenemediği için ticaretle gelir arasındaki ilişki ticaretin etkisini belirleyemez. Bu sorun ticaretin coğrafi faktörlerden kaynaklanan bileşenlerine odaklanılarak çözülebilir. Ticaret bazı ülkelere daha kalabalık nüfuslu ülkelere yakın olmaları nedeniyle daha fazla ve bazılarında daha izole oldukları için daha azdır. Coğrafi faktörler gelir ya da yönetim politikalarının bir sonucu değildir ve geliri etkilemesinin bir ülkedeki vatandaşların diğer ülkelerin vatandaşlarıyla etkileşimleri dışında olası bir yolu yoktur. Sonuç olarak ticarete coğrafi faktörler sonucu oluşan değişim ticaretin etkilerinin belirlenmesinde doğal bir deney/deneyim olarak hizmet edebilir. Ülkelerin coğrafi özellikleri ticaret üzerinde önemli etkilere sahip olmakla birlikte gelirin diğer belirleyicileri ile ilişkili olmadığı için coğrafi faktörler araç değişken olarak kullanılabilir. Frankel ve Romer ticaretin geliri artırdığı; daha büyük ülkelere ülke içi ticaretin de geliri artırdığı sonucunu elde etmiştir. Yazarlara göre ticaret geliri fiziksel ve beşeri sermaye birikimini hızlandırmak ve veri sermaye düzeyinde çıktıyı artırmak yoluyla artırmaktadır.

Wacziarg (2001) 57 ülkede 1970 ve 1989 yılları arasında ticaret politikası ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi eş anlı denklem sistemi ile analiz etmektedir. Wacziarg çalışmasında açıklık için gümrük engelleri, gümrük dışı engeller ve liberalleşme bileşenlerini içeren bir endeks oluşturmuştur. Analizde açıklığın ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olduğu sonucunu elde etmiştir; bu etkinin yarısından fazlasının fiziki sermaye birikimindeki artış yoluyla ortaya çıktığı, gelişmiş teknoloji aktarımı ve makroekonomik politikadaki iyileşme yoluyla oluşan etkisinin daha küçük olduğunu ifade etmektedir.

Vamvakidis (2002) çalışmasında (dış) ticaretle korumanın (korumacılık) büyüme üzerindeki etkisini incelemektedir. Serbest ticaretle büyüme arasındaki ilişkiyi daha uzun bir dönem için incelemek amacıyla 1870-1990 yılları arasındaki dönemi ele almıştır. Korumayı ölçmek için 1920-1940 arasında 22 ülkenin ortalama gümrük vergisi oranlarını, 1870-1910 dönemi için biri gümrük gelirlerinin toplam yönetim gelirlerine oranı ve diğeri toplam ticaretin GSYH'ye oranının ortalaması olmak üzere iki açıklık ölçütünü kullanmıştır. Ulaştığı sonuçlara göre 1970'ten sonrası için elde edilen pozitif ilişkinin bir istisna olduğunu ve 1870 ve 1970 arası alt dönemde açıklık ile büyüme arasında bir ilişki olmadığını, yalnızca savaş arası dönemde ilişkinin negatif olduğunu; 1970-1990 arasında açıklık ile büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunduğunu ve bu ilişkinin anlamlılığının açıklık için kullanılan temsilci değışkene bağılı olduğunu ifade etmektedir.

Stensnes (2006) dışa açıklığın büyüme üzerindeki etkisinde kurumsal yapının rolünün ne olduğunu belirlemeyi amaçladığını belirttiği çalışmasında 1975-2000 dönemi için 94 ülkenin verileri ve OLS ile yaptığı regresyonda dışa açıklığın göstergesi olarak ithalat ve ihracat toplamının GSYH'ye oranıyla birlikte gümrük vergisi oranlarının sıralaması ile oluşturulan ve daha yüksek değerleri daha yüksek gümrük vergisi oranları anlamına gelen bir endekse yer vermektedir. Yazar bu endeksin büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu bulgusunu elde etmiştir ve ulaştığı bulgulara göre kurumsal yapının daha az geliştiği ülkelerde dışa açıklıktaki artışın büyüme oranlarını düşürdüğünü ifade etmektedir. Hye ve Lau (2015) Hindistan'da 1971-2009 dönemi için dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi otoregresif dağılımlı gecikme modeli ve 'Rolling Window' regresyon metodu (kayan ya da makaralı pencere) ile inceledikleri çalışmada ihracatın, ithalatın ve ikisinin toplamının GSYH'ye oranının birleşiminden oluşturdukları bir bileşik endekse ölçülen ticari açıklığın büyümeyi kısa dönemde pozitif uzun dönemde ise negatif etkilediği dolayısıyla incelenen dönemde ticari açıklığın büyüme üzerinde istikrarlı bir etkisi olmadığı sonucunu elde etmiştir.

Ulaşan (2014) çalışmasında ihracat ve ithalatın GSYH'ye payı biçiminde hesapladığı ticari açıklıkla birlikte herhangi bir ticari politika ölçütünün ticaret politikasının durumu üzerindeki etkisini daha iyi yakalayabilmek amacıyla kullandığını ifade ettiği tarife oranlarının ortalamaları, tarife dışı bariyerler ve döviz kuru için kara borsa priminden oluşan bileşik ticaret politikası endekslerine yer vermektedir. Ulaşan 1960-2000 yılları için ülkelerde açıklığın birçok ölçütünün büyümeyi anlamlı etkilediği ancak ticaret politikasının etkisini ölçmek üzere oluşturulan endekslerle ilgili sonuçların belirsiz olduğu yönünde bulgular elde etmiştir. Buradan hareketle Ulaşan uzun dönemde ekonomik büyümenin sağlanmasında ticari açıklığın tek başına yeterli olmayacağını dile getirmektedir.

Ramanayake ve Lee (2015) çalışmasında 159 gelişmekte olan ve 49 gelişmiş ülkenin 1980-2009 dönemi verileri ile yaptığı tahminde uluslararası entegrasyon değişkeni olarak ihracat artışı (büyümesi), ticari açıklık, ihracat çeşitliliği ve doğrudan yabancı yatırımları kullanmıştır. Ekonomik büyümenin belirleyeni olarak uluslararası entegrasyon değişkenlerine odaklandıkları çalışmada ihracatta

uzmanlaşma ve ihracat artışının büyümenin güçlü belirleyeni olduğunu, geleneksel ticari açıklık değişkenleri ile doğrudan yabancı yatırımların ise büyümenin güçlü belirleyeni olmadığını bulmuşlardır. Yazarlar ulaştıkları sonuçlardan hareketle uluslararası entegrasyon ya da doğrudan yabancı yatırımların ihracat artışını sağlamadıkça sürdürülebilir ekonomik büyümeyi garanti etmeyeceği uyarısında bulunmaktadır.

Iyke (2017) çalışmasında basit çıktı odaklı ölçütlerin ülkelerin yalnızca dış ticaretteki payını ölçtüğü için yetersiz kaldığı gerekçesiyle ticari açıklığın bir ülkenin ticaretteki payını ve diğer ülkelerle ilişki ve bağlılığını ölçen yeni iki ilave ölçüt oluşturmuştur. Bunlardan ilki, dünya ticaret payı; bir ülkenin dünya genelinde gerçekleşen toplam ticaretteki payı diğeri, bileşik ticaret payı ise bir ülkenin ticaretinin dünya ticaret ortalamasına göre oranı biçiminde hesaplanmaktadır. Iyke sonuç olarak 17 Orta ve Doğu Avrupa ülkesinde 1994-2014 yılları arasında ticari açıklığın büyümeyi artırdığını bulmuştur.

Huchet-Bourdon, Mouël ve Vijil (2018) çalışmasında ticari açıklık için üç gösterge kullanmaktadır: ticari bağımlılık oranı, kalite endeksi ve çeşitlilik endeksi. Çalışmada tahminler 169 ülkenin 1988-2014 yılları arası dengesiz panel verileri ile ve GMM yöntemi ile yapılmış ve ticarete daha açık ve daha kaliteli ürünler ihraç eden ülkelerde büyümenin daha yüksek düzeyde gerçekleştiği ve ihraç ürünlerinin kalitesi arttıkça pozitif etkinin daha da güçlendiği sonucu elde edilmiştir. Yazarlar bu noktada düşük kaliteli ihraç ürünlerinin kalitesinin düşük olduğu gelişmekte olan ülkelerde dış ticaretin büyümeyi negatif etkilemesinin olası olduğunu ifade etmektedir.

Ekonomik büyüme ile ticari açıklık arasındaki ilişki gelirin daha fazla olması durumunda ticaretin de daha fazla olması biçiminde büyümeden açıklığa doğru da gerçekleşebilir, içsellik söz konusu olabilir (Frankel ve Romer, 1999; Helpman, 1988 ve diğerleri). Bu nedenle bazı çalışmalarda ekonomik büyüme ile dış ticaret arasındaki ilişki içsellik ya da nedensellik açısından da incelenmektedir. Türedi ve Berber (2010) Türkiye ekonomisinin 1970-2007 döneminde ticari açıklık ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Özel (2012) Türkiye’de 1992-2010 yılları için uzun dönemde Türkiye’de ticari açıklığın ekonomik büyümeyi artırdığı bulgusunu elde etmiştir. Ticari açıklığın GSYH’yi kısa dönemde de uzun dönemde de etkilemekte olduğu ancak iki değişken arasında nedensellik olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Gries ve Redlin (2012) çalışmasında 158 ülkede 1970-2009 yıllarında dışa açıklık ve ekonomik büyüme arasında bağımlılığın her iki yönü için de kısa dönemdeki sapmaların dengeye geldiği uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğunu ve uzun dönemde dışa açıklıktan büyümeye ve büyümeden dışa açıklığa pozitif ve anlamlı bir nedensellik ilişkisinin olduğu dolayısıyla uluslararası entegrasyonun uzun dönemde büyüme için faydalı bir strateji olduğu ancak kısa dönemde, katsayıların negatif olması sebebiyle, dışa açıklığa uyum sağlamaya çalışmanın ekonomi için sancılı bir süreç olabileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte örneklemedeki ülkeler gelir düzeyine göre gruplandırıldığında kısa dönemdeki etkinin gelir düzeyi arttıkça pozitif olmaya başladığı ve bu sonucun düşük ve yüksek gelirli ülkelerdeki farklı ticaret yapılarının

ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin farklı olduğunu gösterdiği belirtilmektedir. Sakyi ve diğerleri (2012) çalışmasında orta gelirli 85 ülkede 1970-2009 döneminde ticari açıklık ve ekonomik gelişme arasında uzun dönemli anlamlı bir ilişki olduğunu ve bu ilişkinin iki yönlü olduğunu; daha yüksek ekonomik gelişmenin ticari açıklığı ve daha fazla ticari açıklığın da ekonomik gelişmeyi artırdığını tespit etmiştir. Ancak Sakyi iki değişken arasında kısa dönemli bir ilişkinin varlığını destekleyen bulgu elde edilmediğini ve bu sonucun ticari açıklığın daha rekabetçi olan gelişmekte olan ülkelerde ekonomik faaliyetler lehine kaynak dağılımında sağlayacağı etkinliğin etkisinin yalnızca orta ve uzun dönemde ortaya çıkacak olmasından kaynaklanabileceğini ileri sürmektedir. Kar, Nazlıoğlu ve Ağır (2013) Türkiye’de 1989-2007 dönemi aylık verileri için ekonomik büyüme ile ticari açıklık arasında iki yönlü bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Brueckner ve Lederman (2015) Sahra-altı Afrika ülkelerinde, OECD ülkelerindeki GSYH’yi ve yağış miktarını araç değişken olarak kullandıkları çalışmalarında ekonomik büyümenin ticari açıklık üzerinde anlamlı negatif; ticari açıklığın ise ekonomik büyüme üzerinde anlamlı pozitif bir etkisi olduğunu bulmuşlardır. Pilinkiene (2016) Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri’nde (CEE-Central and Eastern European Countries) 2000-2014 döneminde ticari açıklığın kişi başı GSYH ile pozitif ve anlamlı bir ilişkiye ve ekonomik büyümenin ticari açıklık üzerinde uzun dönemli bir etkiye sahip olduğu sonucunu elde etmiştir. Yazara göre ekonomik büyüme ticari açıklığın gelişmesini sağlamaktadır. Topallı (2016) BRICS ülkeleri ve Türkiye’de 1982-2013 döneminde ekonomik büyüme ve ticari dışa açıklık arasında çift yönlü nedensellik olduğu sonucunu elde etmiştir. Ümit (2016) Türkiye’de ticari ve finansal açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1992-2014 yılları için üçer aylık dönemler itibarıyla çoklu yapısal kırılmalı birim kök testi, nedensellik analizi ve sınır testi ile incelediği çalışmasında büyümeden ticari açıklığa doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu, ticari açıklık ile büyüme arasında nedensellik ilişkisi olmadığı; uzun ve kısa dönemli analizde de ticari açıklığın büyümeyi negatif etkilediği bulgusuna ulaşmıştır. Erkişi (2018) çalışmasında Türkiye’nin 1998-2018 döneminde ithalat, ihracat ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığı; GSYH ve ithalatın ekonomik büyümenin çok kısa dönemde belirleyicisi olduğu; ihracatın büyüme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı sonucunu elde etmiştir. Özcan, Özmen ve Özcan (2018) 18 yükselen piyasa ülkesinin 1992-2015 verileri ile ticari açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Dumitrescu-Hurlin ve Emirmahmutoglu-Köse ve Konya panel nedensellik testleri ile analiz etmiştir. Çalışmada gerçekleştirilen Dumitrescu-Hurlin nedensellik testinde panelin genelinde kişi başı GSYH’den ticari açıklığa doğru bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu saptanmıştır. Emirmahmutoglu-Köse ve Konya nedensellik testi ile elde edilen bireysel nedensellik sonuçlarına göre Çin ve Romanya’da dışa açıklıktan kişi başı GSYH’ye, Filipinler’de ise kişi başı GSYH’den dışa açıklığa doğru bir nedensellik olduğu belirlenmiştir. İltar ve Doğan (2018) çalışmasında Türkiye’de 1998-2016 arası üçer aylık verileri için ticari açıklıktan büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını tespit etmiştir. Karakaş, Karakaş ve Topal (2019) Türkiye’nin 2000-2017 yıllarında Şangay İş Birliği Örgütü (SCO- Shanghai

Cooperation Organization) ve Avrupa Birliği üyesi ülkelerle yaptığı ticaretin Türkiye'deki ekonomik büyüme üzerindeki etkisini PMGE (Pooled Mean Group Estimator) yöntemi ve bu ülkelerle yapılan ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki (olası) iki yönlü ilişkiyi Granger nedensellik testi ile incelemiştir. Analiz sonucunda elde ettiği bulgulara göre ekonomik büyüme arttığında ihracat ve ithalat; ihracat ve ithalat arttığında da ekonomik büyüme artmaktadır. Çevik, Atukeren ve Korkmaz (2019) Türkiye'de 1950-2014 yılları arasında ticari açıklık ile ekonomik büyüme ilişkisini Granger nedensellik testinin Breitung ve Candelon yaklaşımı ile geliştirilen versiyonu ile incelemiştir. Analizde ticari açıklığın reel ekonomik büyümenin ve ekonomik büyümenin de ticari açıklığın Granger nedeni olduğu ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ekonomik büyümenin ticari açıklık üzerindeki etkisinden daha kısa sürede gerçekleştiği sonucunu elde etmiştir. Eren ve Ünal (2019) Türkiye'de 1960- 2016 yılları arasında ticari açıklık ile ekonomik büyüme ilişkisini Engle-Granger ve Gregory-Hansen eş bütünleşme ve Granger nedensellik testi ile inceledikleri çalışmada değişkenlerin çift yönlü bir nedensellik ilişkisine sahip olduğu ancak uzun dönemde ilişkili olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Büyükkakın ve Jallow (2019) Gambiya'nın 1966-2017 döneminde ticari açıklık büyüme ilişkisini inceledikleri çalışmada Genişletilmiş Dickey-Fuller ve Phillips-Peron Birim Kök Testi ile Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli ile analiz yapmış ve ticari açıklık ile gelir arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Alt düzey yönetimlerde (ulusal yönetim dışındaki eyaletler, bölgeler, iller gibi ulus altı yönetim birimleri kastedilmektedir) dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisini inceleyen az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunlardan biri Ma ve diğerlerinin (2019) Çin'de 30 bölgede (eyalet) dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 2002-2008 dönemi için incelediği çalışmadır. Bu çalışmada dışa açıklık bir bölgenin ticari partneri ile yaptığı ticaretin GSYH'ye oranı olarak hesaplanmaktadır. Dışa açıklığın eyaletlerde GSYH ve kişi başı GSYH üzerinde pozitif bir etkisi olduğu ayrıca dışa açıklığın gecikmeli değerlerinin de bugünkü ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucu elde edilmiştir. Diğer çalışma Thanh ve diğerlerinin (2019) Vietnam'ın 63 ilinde 2005-2015 dönemi için ekonomik kurumların ve ekonomik açıklığın büyüme üzerindeki etkisini incelediği çalışmadır. Ticari açıklığı iller için ve il düzeyindeki ihracat ve ithalat toplamının gayri safi il hasılasına oranı biçiminde hesaplandığı çalışmada doğrudan yabancı yatırımlarla ticari açıklığın büyüme üzerindeki birleşik etkisinin ikame etkisi biçiminde olduğu fakat ayrı ayrı etkilerinin pozitif olduğu sonucu elde edilmiştir.

Ampirik çalışmalarda ulaşılan sonuçlara dayanarak ekonomik entegrasyonun büyüme üzerindeki etkisi ile ilgili genel olarak bir yargıya varmak zordur; iller düzeyinde ise daha az sayıda çalışma olması illerdeki etkisi noktasında değerlendirme yapılmasını daha zorlaştırmaktadır. Ancak çalışmalarda çoğunlukla entegrasyonun büyümeye katkı sağladığı yönünde bulgulara ulaşıldığı ifade edilebilir.

3. Analiz

Çalışmada ticari açıklığın gelir üzerindeki etkisi Türkiye’de iller düzeyinde 81 il ve 2008-2020 yılları için dengeli panel² veri analizi ile incelenmektedir³. Bağımlı değişken olarak il düzeyinde kişi başı GSYH artışı ve bağımsız değişken olarak ticari açıklığa yer verilmektedir. Ticari açıklık il bazında ihracat ve ithalat toplamının GSYH’ye oranı biçiminde hesaplanmıştır (Utkulu ve Kahyaoğlu, 2005; Yapraklı, 2007; Gries ve Redlin, 2012; Brueckner ve Lederman, 2015; Keho, 2017 ve diğerleri). Kişi başı gelir (il bazında kişi başı GSYH, cari fiyatlarla), ihracat ve ithalat, GSYH (cari fiyatlarla) verileri TÜİK veri portalından alınmıştır.

Analizde ek olarak beşeri sermaye ve sermaye birikiminin gelir üzerinde önemli etkiye sahip olmaları nedeniyle kontrol değişkenler olarak eğitim ve tasarrufa yer verilmiştir. Klasik üretim fonksiyonunda çıktı düzeyi toprak, sermaye ve işgücünün fonksiyonudur. Toprak sabit ve dışsal olduğu için zamanla modelin dışında kalmıştır (Osipian, 2009: 4). Dolayısıyla sermaye ve işgücü büyüme fonksiyonunun temel bileşenlerinden ikisi haline gelmiştir. Sermaye birikimi ekonomik büyümeyi önemli biçimde etkilemektedir (Kaldor, 1961). Yıllık olarak gelir ya da çıktıdan tasarruf edilen miktar sermaye stokunu artırmaktadır (Swan, 1956: 334-335). Yatırım ya da tasarrufların büyüme oranlarının temel bir belirleyeni olduğu önermesi Adam Smith’e kadar uzanır (Romer, 1990: 337). Ulusal bir ekonomide büyüme ya da durgunluğu belirleyen birçok faktör arasında bu ekonominin cari gelirinden yaptığı tasarrufların oranı ve bu tasarruflarla yapılan yatırımlar sonrasında gelirden oluşan artış önemli bir rol oynar (Leontief, 1958: 105). Durgun durumda daha yüksek tasarruf oranı daha yüksek gelire yol açar (Mankiw, Romer, ve Weil, 1992: 432-433). Bu nedenle iller düzeyinde tasarrufların büyüme üzerindeki etkisini ölçmek üzere bankalar nezdinde tutulan tasarruf mevduatının GSYH’ye oranı kullanılmıştır⁴ (Swan, 1956: 334-335). Tasarruf mevduatı ile ilgili il bazlı tasarruf mevduatı verileri Türkiye Bankalar Birliği veri tabanından alınmıştır.

Bileşenlerden diğeri olan emek faktörü açısından, esasen büyümenin sağlanmasında fazla nüfusa sahip olmak yeterli değildir; büyüme oranını belirleyen beşeri sermaye stokudur (Romer, 1990: 71). Emek beşeri sermayeye yatırım yapılarak geliştirilebilir ve işgücünün niteliğindeki iyileştirmeler büyümeyi hızlandırır (Osipian, 2009: 26). Beşeri sermayenin bir kısmı üretim sektöründe bir kısmı araştırma geliştirme sektöründe yer almaktadır. Büyümeyi hızlandıracak olan araştırma alanında çalışacak beşeri sermaye artışıdır. Beşeri sermaye toplamda

² Ardahan ilinin 2008 ithalat verisi için 2009 ve 2010 yılının, 2018 ithalat verisi için 2016 ve 2017 yılının; Kars ilinin 2015 ihracat verisi için 2014 ve 2016 yılının; Tunceli ilinin 2011 ihracat verisi için 2009 ve 2010 yılının, 2011 ithalat verisi için 2010 ve 2012 yılının, 2012 ihracat verisi için 2010 ve 2013 yılının ortalamaları alınarak veri seti dengeli hale getirilmiştir.

³ Çalışmadaki istatistiksel hesaplamalar STATA 15 paket programı ile yapılmıştır.

⁴ Toplam tasarruflar yerine yalnızca mevduatların kullanılması bu değişkenin bir kısıtı olarak görülebilir. Ancak bankalarda tutulan tasarruflar bankalar aracılığıyla piyasada kullanılacak fonlar oluşturduğu için bunların tüketimde ya da yatırımda kullanıldığı bilgisinin eksikliği ile birlikte sermaye birikimini sınırlı düzeyde de olsa temsilde kullanılabilir. Tüketimde kullanılması durumunda da çıktı düzeyini farklı biçimde etkileyecektir.

artırıldığında araştırma geliştirme alanına yönelecek beşeri sermaye de artacaktır. Bununla birlikte araştırma geliştirme faaliyetlerinin pozitif dışsallıklar sebebiyle sosyal ve özel getirisi farklı olduğu için bu farkın kapatılmasını sağlayabilecek uygun politika araçları olmadığında en iyi politika alternatifi toplam beşeri sermaye birikiminin artırılmasının teşviki olacaktır. Toplam beşeri sermayesi daha büyük olan bir ekonomi daha hızlı bir büyüme yaşayacaktır (Romer, 1990: 99). Çalışmada beşeri sermaye birikimini temsil etmek üzere kontrol değişken olarak illerde 15 yaş üstü yüksekokul veya fakülte mezunu nüfusun toplam nüfusa oranına yer verilmiştir⁵. Eğitim verileri TÜİK Ulusal Eğitim İstatistikleri, nüfus verileri TÜİK Nüfus ve Demografi İstatistikleri'nden alınmıştır.

3.1. Yöntem ve Bulgular

Modeli oluşturan eşitlik aşağıdaki gibidir:

$$kbga_{it} = x_{it} \beta + \epsilon_{it} \quad (1)$$

Burada $i = 1, \dots, m$ birim ya da panel sayısını (81 il); $t = 1, \dots, T$ yıl sayısını (2008-2020 arasını kapsayan 13 yıllık dönem); eşitliğin sol tarafında yer alan kbga bağımlı değişken kişi başı gelir artışını; x bağımsız değişkenler vektörünü, ϵ hata terimini ifade etmektedir. Bağımsız değişkenler (il bazında) aşağıdaki gibi hesaplanmıştır:

$$da \text{ (dışa açıklık)} = (\text{ihracat} + \text{ithalat}) / \text{GSYH} \quad (2)$$

$$eno \text{ (eğitilmiş nüfus oranı)} = \text{15 yaş üstü yüksekokul veya fakülte mezunu nüfus} / \text{toplam nüfus} \quad (3)$$

$$tg \text{ (tasarruf- gelir)} = \text{tasarruf mevduatı} / \text{GSYH} \quad (4)$$

Tablo 1: Özet İstatistikler

Değişken	Gözlemler	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
eno	1053	0.1135	0.042	0.0203	0.26
da	1053	150.25	188.38	0.00008	1225.108
kbga	1053	0.136	0.069	-0.159	0.47
tg	1053	175.679	235.73	1.270	2039.107

Durağanlık sorunu daha çok zaman serisi analizlerinde verilerin durağan olduğu varsayımı nedeniyle ortaya çıkan ve tespiti gereken bir sorundur. Zaman boyutu uzun olan panel verilerde de durağanlık sorun oluşturabilir (Asteriou ve Hall, 2011; Gujarati ve Porter, 2009). Analizin zaman boyutu çok uzun olmamakla birlikte değişkenlere birim kök testi yapılmıştır. Sonuçlara göre tüm değişkenler için paneller durağandır. Birim kök testi öncesinde yapılan yatay kesit bağımlılık (cross-

⁵ Mankiw ve diğerleri (1992) çalışmasında beşeri sermaye birikiminin bir temsilcisi olarak ortaokulda olan çalışma çağındaki nüfusun yaklaşık olarak yüzdesini kullanmışlardır. Bu değişkeni ortaokula kayıtlı 12-17 yaş arası nüfusla okul çağındaki (15-19 yaş arası) nüfusu çarparak hesaplamışlardır. Okul (school) olarak adlandırdıkları bu değişkenin açıkça mükemmel olmadığını çünkü iki veri setindeki yaş aralığının tam olarak aynı olmadığını ve değişkenin öğretmen girdisini içermediğini ve ilk ve yükseköğrenimi tamamen görmezden geldiğini belirtmektedir. Romer (1989) çalışmasında beşeri sermayeyi okuryazarlık oranı ile ölçmektedir.

section dependence-CD) testinde verinin panel grupları arasında korelasyonlu olduğu tespit edilmiş ve birim kök testinde dikkate alınmıştır.

Tablo 2: Belirlilik Testleri

Değişken	CD-test *	Birim Kök Testi **	VIF Testi ***	White Testi ****	Otokorelasyon*****
kbga	110.049 (0.0000)	-24.18 (0.0000)		18.12 (0.0338)	Durbin-Watson 2.1868
da	58.824 (0.0000)	-4.93 (0.0000)	1.02		
tg	177.519 (0.0000)	-5.81 (0.0000)	1.01		LBI 2.2979
eno	73.011 (0.0000)	-6.61 (0.0000)	1.01		

*Yatay kesit bağımlılık testi: Yatay kesit bağımsızlığı boş hipotezi altında p değerlerinin sıfıra yakın olması verinin panel grupları (birimler) arasında korelasyonlu olduğunu göstermektedir.
 **Levin-Lin-Chu birim kök testi: Değişkenlerin tümü için panellerin birim kök içerdiği H_0 hipotezi reddedilmektedir.
 *** Çoklu doğrusal bağlantının sınanması için VIF (Varyans Enflasyon Faktörü) testi: Kural olarak bir değişken için VIF değerinin 10'u aşması durumunda bu değişkenin oldukça kolineer olduğu söylenmektedir (Gujarati ve Porter, 2009). VIF testi sonuçlarına göre değişkenlerin kolineerliklerinin oldukça düşük olduğu görülmektedir.
 **** Değişen varyansın varlığının sınanması için White Testi: Değişen varyansın olduğu yönündeki H_0 hipotezi reddedilmektedir.
 ***** Otokorelasyonun varlığının Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson ve Baltagi-Wu'nun Yerel En İyi Değişmez testleri ile sınanması: Değerlerin 2'den küçük olması durumunda otokorelasyonun önemli olduğu belirtilmektedir.

Çalışmada klasik doğrusal modelden sapmaların belirlenebilmesi amacıyla bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı olup olmadığı Varyans Enflasyon Faktörü (VIF) (Gujarati ve Porter, 2009); kalıntıların sabit bir varyansa sahip olmasını ifade eden homoskedastisite (Asteriou ve Hall, 2011) White Testi; hata terimleri arasında oto ya da seri korelasyon olup olmadığı (Baltagi, 2005; Gujarati ve Porter, 2009) Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin Watson Testi ve Baltagi-Wu'nun Yerel En İyi Değişmez Testleri yardımıyla test edilmiştir. Sonuçlara göre panelde birimler arası korelasyon ve heteroskedastisite bulunmaktadır. Bu nedenle tahmin birimler arası korelasyonun ve heteroskedastisitenin varlığına duyarlı tahmin yapılabilmesini sağlayan Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (UGEKK) tahmincisi ile yapılmıştır (Baum, 2006; Stata, 2019).

Tablo 3: UGEKK Sonuçları

kbga	Katsayı	Standart Hata	z	p> z	[%95 Güven Aralığı]	
da	-3.05	0.00002	-0.12	0.908	-0.00005	0.00004
eno	0.24	0.1114	2.12	0.034	0.018	0.45
tg	-0.00004	0.00002	-1.55	0.121	-0.0001025	0.000012
sabit	0.11	0.016	7.30	0.000	0.08	0.15

Sonuçlara göre Türkiye’de iller düzeyinde kişi başı gelir artışını dışa açıklık negatif etkilemektedir ancak bu etki istatistiksel olarak anlamsızdır. Kontrol değişkenlerden eğitilmiş nüfus oranı pozitif ve anlamlı, tasarruf/gelir oranı negatif ve istatistiksel olarak anlamsız etkilemektedir.

3.2. Değerlendirme

Literatüre göre ticari açıklık ekonomik büyümeyi sermaye birikimindeki artış, faktör fiyat eşitliği ve bilginin yayılımı gibi farklı yollarla etkilemektedir. Ticari açıklık ekonomik büyümeyi kaynakların yeniden tahsisi, yayılma etkisi ve rekabet etkisi yoluyla etkilemektedir. Buna göre ticari açıklık beşeri sermayenin lider sektörlerle yeniden dağılımını sağlayarak bu sektörlerdeki beşeri sermaye miktarını artırabilir. Bununla birlikte ticari açıklık ülkeler arasında bilgi aktarımını sağlayarak yayılma etkisinin ortaya çıkmasına neden olur. Rekabet etkisi ile de az gelişmiş ekonomiler gelişmiş ekonomilerdeki yenilikleri taklit ya da kopyalama yoluyla alabilir. Böylece ticari açıklık uzun dönemde ekonomik büyümenin artmasını sağlar (Hye ve Lau, 2015: 190).

Ticari açıklık ekonomik büyüme açısından önemli bir öge olsa da bazı zorluklar taşımaktadır. Ticari açıklığın getirdiği değişim ekonomi tarafından kavranamıyorsa ticari açıklık büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahip olabilecektir. Çalışmada Türkiye’de il düzeyinde ticari açıklığın gelir üzerindeki negatif etkisinden hareketle illerde açıklığın gerektirdiği değişime ayak uydurulamadığı söylenebilir. Ancak ekonomik ya da genel anlamda dünya ile entegrasyon günümüzde kaçınılmayacak bir olguya dönüştüğü için ticari açıklığın olumsuzluklarını azaltacak ve getirilerinden daha çok faydalanmayı sağlayacak faaliyetlerin gerçekleştirilmesi gerekli görünmektedir. Bunun için de ekonomide açıklığın gerektirdiği değişime paralel bir değişim ve tamamlayıcı reformlar yapılmalıdır (BIS/DFID , 2011; Stensnes, 2006).

Açıklığın gerektirdiği uyum ve değişimi piyasa başarısızlıkları engelliyor olabilir. Ürün ve faktör piyasalarındaki çarpıklıklar, kredi kısıtlamaları, işlem maliyetleri gibi piyasa başarısızlıkları/çarpıklıkları dışa açıklığın olumsuzluklarını artırmakta ve uyum sürecini zorlaştırmaktadır. Çarpıklıklar nedeniyle uyum ve değişim süreci işçi ve işletmeler için daha maliyetli bir hale gelebilir. Ekonominin serbestleşme ve dış şoklarla kaynakları yeni alanlara yönlendirmeyi başarabilme hızı açıklığın getireceği olumsuzlukların büyüklüğünü doğrudan etkilemektedir ve önemli ölçüde ekonomideki çarpıklıkların ve işlem maliyetlerinin varlığına ve büyüklüğüne bağlıdır. Bu nedenle politika yapıcılarının uyum sorunlarını, tahsisle ilgili endişeleri ve dış şoklara karşı daha savunmasız kalınması riskini azaltacak kapsamlı bir politika stratejisi benimsemeleri yararlı olacaktır. Kaynakların yeniden tahsisi süreci verimliliğin ve ekonomik büyümenin lokomotiflerinden biridir ve ticari açıklık ile güçlendirilebilir. Ticari açıklık kaynakların yeniden tahsisi ile birlikte ekonominin yeniden yapılanmasını sağlayacaktır. Bu yeniden yapılanma mevcut üretim kapasitesinin (ve buna karşılık gelen işlerin) bazı kısımlarının yok edilmesini ve onun yerini alacak yeni bir şeyin inşa edilmesini (Schumpeteryen “Yaratıcı Yıkım”) gerektiren bir süreçtir. Ekonomiler işgücü de dâhil olmak üzere tüm kaynakları eski ürünlerden yeni ürünlere, daha etkisiz firmalardan daha

etkinlere sürekli yeniden tahsis edebilecek biçimde modern ve dinamik bir yapıda olmalıdır (BIS/DFID , 2011: 8-10).

Tamamlayıcı politikalar ekonomik açıklığın faydalarının maksimize edilmesi için gerekli olan koşulların sağlanmasında yardımcı olabilir. Uzun vadede ürün, işgücü ve sermaye piyasalarındaki fiziksel ve kurumsal katılıkları azaltmaya yönelik arz politikaları ile firmaların ve hane halklarının yeni fırsatlara yanıt verme kabiliyetini artırılabilir. Sağlam (güçlü) sosyal politikalar, aktif işgücü piyasası desteği, altyapı yatırımları, mülkiyet hakları, piyasa ve teknik bilgiyi yayma mekanizmaları, kredi, tarımsal girdi ve hizmetler piyasalarının geliştirilmesi, ticareti kolaylaştırmaya yönelik önlemler uyum maliyetlerinin minimumda tutulmasına yardımcı olur. Çalışanların yeni işlere geçmesine yardım edecek kısa vadeli eylemler de önemlidir. Bu eylemler uyum sürecinde daha fazla zorlanacak olan daha ileri yaşlardaki, daha vasıfsız, daha eğitimsiz, mobilitesi daha düşük çalışanlara odaklanmalıdır. Uyum sürecinde dezavantajlı konumda olan çalışanlara işsizlik yardımları, etkili yeniden istihdam hizmetleri ve uygun sosyal güvenlik ağlarının sağlanması, yaşayabilir işlerin korunmasına yönelik politikalar gibi uygulamalara gidilebilir (BIS/DFID , 2011: 8-10).

Ticari açıklığın il geliri üzerindeki olumsuz etkisinin nedeni ihracat artışının yeterli düzeyde gerçekleşmemiş olması da olabilir. İller ihracatın artmasını sağlayacak biçimde rekabet gücüne sahip olmayabilir. Bunun sağlanmasında ticari kolaylıkların iyileştirilmesi, yerli firmaların kapasitelerinin ve yenilikçi buluşlara yapılan yatırımların artırılması etkili olacaktır (Ramanayake ve Lee, 2015). İhracat artışının sağlanmasında ihraç edilen ürünlerde çeşitliliğe gitmek yararlı olabilir (BIS/DFID , 2011: 8-10). İhracatta birleşmeler yoluyla gerçekleşecek uzmanlaşma ise ihracat çeşitliliğinin artırılmasına göre daha iyi bir strateji olabilir (Naude, Bosker ve Matthee, 2010). İllerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu alanlar belirlenip ihracatın bu alanlarda geliştirilmesi teşvik edilebilir. İllerde dışa açıklığın olumsuz etkilerinin azaltılmasında ve potansiyel yararlarının artırılmasında yerel ve özellikle merkezi düzeyde uygulanacak politikalarda illere özgü hususların göz önünde bulundurulması da önem taşımaktadır.

4. Sonuç

Günümüzde kaçınılması zor bir olguya dönüşmüş olan ekonomik entegrasyon farklı gelişmişlik düzeyindeki ve farklı özelliklere sahip ülkeleri farklı biçimde etkilemekle birlikte ülke içinde de farklı bölge ya da illeri yine bu birimlerin kendine özgü koşulları çerçevesinde farklı etkilemektedir. Avantajlı konumda olan il, bölge, ülkeler ekonomik entegrasyondan yararlar sağlamakta dezavantajlı konumda olanlar ise birçok zorlukla karşı karşıya kalmaktadır. Çalışmada Türkiye’de il düzeyinde ekonomik entegrasyonun gelir üzerindeki etkisinin olumlu olumsuz mu olduğu sorusundan hareketle ticari açıklığın iller düzeyinde kişi başı gelir artışı üzerindeki etkisi ekonometrik olarak incelenmiş ve sonuçta da ticari açıklığın illerde kişi başı gelir artışını negatif fakat istatistiksel olarak anlamsız bir biçimde etkilediği sonucu elde edilmiştir. Buradan hareketle özellikle il düzeyinde dışa açıklık ile ilgili olarak illerin diğer ülkelerle gerçekleştirilen ticareti büyüme lehine değerlendiremediği yargısına ulaşılabilir. Öncelikli olarak illerin ve

sonrasında ulusal düzeyde ülkenin büyüme ve kalkınmasında dış ticaretin araç olarak kullanılmasında bazı noktalara dikkat edilmesi gerekli görünmektedir. İller düzeyinde bu konuda yapılabileceklerin başında illerin avantajlı oldukları alanların belirlenmesi ve bu alanlarda uluslararası düzeyde rekabet edebilirliklerinin artırılması gelmektedir. Entegrasyon sürecinde uyum sağlamakta güçlük çeken sektörlerin, illerin, bölgelerin ve hatta bireylerin sürdürülmesi olanaklı alanlarda iseler desteklenmesi değilse başka alanlara yönlendirmelerini sağlayacak koordinasyonun sağlanması entegrasyonun zorluklarının azaltılmasına yardımcı olacaktır. İllerin ticaret konusunda hem iç hem dış piyasada yer alabilmesini sağlayacak ya da yerini sağlamlaştıracak biçimde kapasitelerinin artırılması yararlı olacaktır. Dış ticaretin iller düzeyinde geliştirilmesi ve dış ticaret yoluyla gelir artışının sağlanabilmesine yönelik önlemler merkezi yönetimle iller arasında koordineli politikaların oluşturulmasını gerektirmekle birlikte bu konuda bulunduğu ilin dinamiklerini en iyi biçimde değerlendirebilecek olan yerel birimlerin/yöneticilerinin geliştireceği politikaların daha etkili olacağı düşünülmektedir.

Çalışmada ekonomik entegrasyonun gelir üzerindeki etkisini görmek asıl amaç olduğu için ikili arasındaki ilişki içsellik ya da nedensellik açısından incelenmemiştir. İkili arasındaki ilişki, Türkiye’de iller bazında, olası karşılıklılık açısından başka bir çalışma konusu olarak ele alınabilir. Dış ticaretin, iller düzeyinde gelir üzerindeki etkisinde, ihracatın ithalatı karşılama oranı gibi, daha dar ve spesifik kapsamlı ölçümleri ile dış ticaret-yerel gelir ilişkisinin analizi yapılabilir. Ekonomik entegrasyon yalnızca ticari değil finansal boyut da dahil edilerek ya da finansal entegrasyonun etkisi de ayrıca tek başına başka bir çalışma konusu olarak iller düzeyinde ele alınabilir.

Kaynakça

- Andersen, L., Babula, R. (2009), “The Link Between Openness and Long-Run Economic Growth”, *Journal of International Commerce & Economics*, 31(2): 31-50.
- Asteriou, D., Hall, S. G. (2011), *Applied Econometrics*, Palgrave Macmillan.
- Baum, C. F. (2006), *An Introduction to Modern Econometrics Using Stata*, Texas: StataCorp.
- Baltagi, B. H. (2005), *Econometric Analysis of Panel Data*, John Wiley & Sons, Ltd.
- Bhargava, A., Franzini, L., Narendranathan, W. (1982), “Serial Correlation and the Fixed Effects Model”, *The Review of Economic Studies*, 49(4): 533-549.
- BIS/DFID (2011), “Economic Openness and Economic Prosperity”, *Trade and Investment Analytical Papers*, 2 of 18.
- Brueckner, M., Lederman, D. (2015), “Trade Openness and Economic Growth: Panel Data Evidence from Sub-Saharan Africa”, *Economica*, 82: 1302-1323.

Büyükakın, F., Jallow, L. (2019), “Ticari Açıklık ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi: Gambiya Örneği”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ek Sayı: 441-474.

Cox, K. R. (1997), *Globalization and Its Politics in Question*. K. R. Cox (Dü.) içinde, *Spaces of Globalization Reasserting the Power of the Local*.

Çevik, E. İ., Atukeren, E., Korkmaz, T. (2019), “Trade Openness and Economic Growth in Turkey: A Rolling Frequency Domain Analysis”, *Economies*, 7(2): 41-50.

Eren, M. V., Ergin-Ünal, A. (2019), “Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği”, *Sosyoekonomi*, 27(39): 81-93.

Erkişi, K. (2018), “Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Ticari Serbestleşme ve İktisadi Büyüme: Türkiye Örneği”, *Akademik Hassasiyetler*, 5(10): 189-202.

Frankel, J. A., Romer, D. (1999), “Does Trade Cause Growth?”, *The American Economic Review*, 89(3): 379-399.

Gries, T., Redlin, M. (2012), “Trade Openness and Economic Growth: A Panel Causality Analysis”, *International Conferences of RCIE, KIET, and APEA*.

Gujarati, D. N., Porter, D. C. (2009), *Basic Econometrics*, Mc Graw Hill.

Harrison, A. (1996), “Openness and Growth: A Time-Series Cross-Country Analysis for Developing Countries”, *Journal of Development Economics*, 48(2): 419-447.

Helpman, E. (1988), “Growth, Technological Progress, and Trade”, *NBER Working Papers*, 2592.

Huchet-Bourdon, M., Mouël, C. L., Vijil, M. (2018), “The Relationship Between Trade Openness and Economic Growth: Some New Insights on the Openness Measurement Issue”, *The World Economy*, 41(1): 59-76.

Hye, Q. M., Lau, W.-Y. (2015), “Trade Openness and Economic Growth: Empirical Evidence from India”, *Journal of Business Economics and Management*, 16(1): 188-205.

İlter, Ş., Doğan, B. B. (2018), “Ticari ve Finansal Dışa Açıklık Oranı ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği”, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(15): 89-115.

Iyke, B. N. (2017), “Does Trade Openness Matter for Economic Growth in the CEE Countries?”, *Review of Economic Perspectives*, 17(1): 3-24.

Kaldor, N. (1961), *Capital Accumulation and Economic Growth*. D. C. Hague içinde, *The Theory of Capital*, 177-222, International Economic Association Series.

Kaplan, F., Yapraklı, S. (2014), “The Impacts of Institutions, Openness and Macroeconomic Stability on Economic Growth: A Panel Data Analysis on Middle Income Countries”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 20: 104-123.

Kar, M., Nazlıoğlu, Ş., Ağır, H. (2013), “Trade Openness, Financial Development, and Economic Growth in Turkey: Linear and Nonlinear Causality Analysis”, *International Conference on Eurasian Economies*, 133-143.

Karakaş, Ü. Ç., Karakaş, A., Topal, S. (2019),” Economic Growth Effects of Economic Integration: An Economic Analysis on Turkish Economy in the Context of the European Union and Shanghai Cooperation Organization”, *Alphanumeric Journal*, 7(2): 186-204.

Keho, Y. (2017), “The Impact of Trade Openness on Economic Growth: The Case of Cote d’Ivoire”, *Cogent Economics & Finance*, 5(1): 1-14.

Kuşçuoğlu, Ş. Y., Yılmaz, Z. (2020), “Farklı Gelir Düzeyindeki Ülkelerde Ticari Açıklık, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı: 148-170.

Leontief, W. (1958), “Theoretical Note on Time-Preference, Productivity of Capital, Stagnation and Economic Growth”, *The American Economic Review*, 48(1): 105-111.

Levin, A., Lin, C. F., Chu, C. S. (2002), “Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties”, *Journal of Econometrics*, 108(1): 1-24.

Ma, J., Shi, J., Luo, D., Che, Y. (2019), “Effect of Trade Openness on Regional Economic Growth in China: Revisiting the Discussion”, *Applied Economics Letters*, 26(16): 1313-1316.

Mankiw, N. G., Romer, D., Weil, D. N. (1992, December), “A Contribution to the Empirics of Economic Growth”, *The Quarterly Journal of Economics*, 407-437.

Naude, W., Bosker, M., Matthee, M. (2010), “Export Specialisation and Local Economic Growth”, *The World Economy*, 107(2): 552-572.

Osipian, A. L. (2009), *The Impact of Human Capital on Economic Growth A Case Study in Post-Soviet Ukraine, 1989-2009*. New York: Palgrave Macmillan.

Özcan, C. C., Özmen, İ., Özcan, G. (2018), “Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Yükselen Piyasa Ekonomileri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40: 60-73.

Özel, H. A. (2012), “Küreselleşme Sürecinde Ticari ve Finansal Açıklığın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10(19): 1-30 .

Pilinkiene, V. (2016), “Trade Openness, Economic Growth and Competitiveness. The Case of the Central and Eastern European Countries”, *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 27(2): 185-194.

Ramanayake, S. S., Lee, K. (2015), “Does Openness Lead to Sustained Economic Growth? Export Growth Versus Other Variables as Determinants of Economic Growth”, *Journal of the Asia-Pacific Economy*, 20(3): 345-368.

Romer, P. M. (1989, November), “Human Capital and Growth: Theory and Evidence”, *NBER Working Paper Series*, 3173.

- Romer, P. M. (1990a), "Capital, Labor, and Productivity", *Brookings Papers on Economic Activity. Microeconomics*: 337-367.
- Romer, P. M. (1990b), "Endogenous Technological Change", *Journal of Political Economy*, 98(5): 71-102.
- Sakyi, D., Villaverde, J., Maza, A., Chittedi, K. R. (2012), "Trade Openness, Growth and Development: Evidence from Heterogeneous Panel Cointegration Analysis for Middle-Income Countries", *Cuadernos de Economía*, 31(57): 21-40.
- Sala-i-Martin, X. (2007, July), "Economic Integration, Growth, and Poverty", *Inter-American Development Bank Integration and Trade Sector Integration and Trade Policy Issues Paper*.
- Stata. (2019), *Stata Longitudinal-Data/Panel Data Reference Manual Release 16*.
- Stensnes, K. (2006), "Trade Openness and Economic Growth Do Institutions Matter?", *Norwegian Institute of International Affairs*, 702
- Stren, R. (2001), "Urban Governance and Politics in a Global Context: The Growing Importance of Localities", Y. Shahid, S. Evenett, & W. Wu içinde, *Facets of Globalization International and Local Dimensions of Development*, Washington: The World Bank.
- Swan, T. W. (1956), "Economic Growth and Capital Accumulation", *The Economic Record*, 32(2): 334-361.
- Thanh, S. D., Canh, N. P., Schinckus, C. (2019), "Impact of Foreign Direct Investment, Trade Openness and Economic Institutions on Growth in Emerging Countries: The Case of Vietnam", *Journal of International Studies*, 12(3): 243-264.
- Topallı, N. (2016), "Doğrudan Sermaye Yatırımları, Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye ve BRICS Ülkeleri Örneği", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(1): 83-95.
- Türedi, S., Berber, M. (2010), "Finansal Kalkınma, Ticari Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Analiz", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35: 301-316.
- Ulaşan, B. (2014), "Openness to International Trade and Economic Growth: A Cross-Country Empirical Investigation", *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Working Paper 14/7.
- Utkulu, U., Kahyaoğlu, H. (2005), "Ticari ve Finansal Açıklık Türkiye'de Büyüme Ne Yönde Etkiledi?", *Türkiye Ekonomik Kurumu*, Discussion Paper 2005/13.
- Ümit, A. Ö. (2016), "Türkiye'de Ticari Açıklık, Finansal Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler: Sınır Testi Yaklaşımı", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1): 255-272.

Vamvakidis, A. (2002), “How Robust is the Growth-Openness Connection? Historical Evidence”, *Journal of Economic Growth*, 7: 57-80.

Wacziarg, R. (2001), “Measuring the Dynamic Gains from Trade”, *The World Bank Economic Review*, 15(3): 393-429.

White, H. (1980), “A Heteroskedasticity-Consistent Covariance Matrix Estimator and a Direct Test for Heteroskedasticity”, *Econometrica*, 48(4): 817-838.

Yapraklı, S. (2007), “Ticari ve Finansal Dışa Açıklık ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 5: 67-89.

Zghidi, N., Abida, Z. (2014), “Financial Development, Trade Openness and Economic Growth in North African Countries”, *The Romanian Economic Journal*, XVII(53): 91-120.